

Om verantwoord de beleving te kunnen bestuderen is het nodig over geëigende en bruikbare (waarnemings)instrumenten te beschikken. De waarneming echter is een complex fenomeen, dat volgens Merleau-Ponty alleen begrepen kan worden door de relatie tussen de waarnemer en het waargenomene in de beschouwing te betrekken. De vraag hoe ik via mijn zintuigen notie kan krijgen van iets dat ik niet ben, dat buiten mij ligt en ontegenzeggelijk vreemd aan mij is, is niet eenvoudig te beantwoorden. Filosofisch beschouwd is hier sprake van een waarheidsprobleem: kunnen wij met behulp van onze zintuigen - vanuit onze positie gerekend - voor waar (aan)nemen dat wat zich elders bevindt, werkelijk is wat het is?

In dit hoofdstuk wordt de gedachte uitgewerkt hoe aan onze waarheidsvragen een overgangsprobleem ten grondslag ligt: in het waarnemen voltrekken wij namelijk een overbruggingsproces tussen binnen- en buitenwereld. Dit proces is vergelijkbaar met de spanningsboog tussen voor- en achtergrond. Meer dan eens noemt Merleau-Ponty dit een mysterie. Gewend als wij zijn vanuit een natuurlijke instelling te denken, beschouwen wij de waarneming zelden als wonder, al verdwijnt de vanzelfsprekendheid als de zintuigen ons in de steek laten en het handelen bemoeilijken. Aanpassingen en hulpmiddelen moeten dan de geretardeerde zintuigen versterken.

Op eendere wijze kijkt men in de opvoedingssituatie naar kinderen. Vertrouwend op de ervaring verricht men observaties, die al snel ten koste gaan van de 'eigen wereld' die in ieder individu verborgen ligt. Zodra zich echter andere onderwijs-leersituaties aandienen - als bijvoorbeeld kinderen van migranten zich voegen in de groep - treedt er een verandering in de oorspronkelijke schoolpopulatie op en verdwijnt de vanzelfsprekendheid op slag. Dan zijn nieuwe didactische en pedagogische (hulp)-middelen nodig om beter naar deze gewijzigde situatie te kunnen kijken.

Om de moeilijkheden rond dit 'bijstellen' het hoofd te kunnen bieden is het nodig de achtergronden van waarnemingsprocessen te begrijpen. De problemen rond het 'kennen' van de ander kunnen dan beter worden gehanteerd. Daartoe gaan wij eerst met Merleau-Ponty na in welke mate de waarneming een 'ruimtelijk' fenomeen is (paragraaf 1 en 2). In de natuurlijke instelling van de objectieve wetenschappen wordt selectief waargenomen. Dat heeft tot gevolg dat ons slechts een gefragmenteerde werkelijkheid onder ogen komt. Merleau-Ponty legt het accent niet bij het waargenomene of de waarnemer, maar kent het primaat toe aan de 'overgangssynthese', als een 'derde dimensie' die het waarnemende subject en het waargenomen object in zich verenigt en fragmentatie tegengaat.

Vervolgens wordt met Merleau-Ponty bekeken in hoeverre ons inzicht in de waarneming zich kan verdiepen door een vergelijking te maken met het subjectieve kijken van de kunstenaar (paragraaf 3). Merleau-Ponty is gefascineerd door Cézanne, omdat deze kunstenaar de picturale weergave van de 'overgangssynthese' op geniale wijze wist op te lossen. Dit geldt vooral voor de manier waarop hij de figuur-achtergrondproblematiek in zijn schilderijen het hoofd wist te bieden. Tenslotte wordt aandacht besteed aan het feit dat de waarneming niet slechts een 'ruimtelijk' fenomeen is, maar ook 'temporeel' betekenis heeft (paragraaf 4).

1 Voor- en achtergrondproblematiek

Voor Merleau-Ponty ligt er aan de waarnemingsproblematiek werkelijk een '*probleem*' ten grondslag, een 'belevingsprobleem'. Onze relatie met de dingen is altijd een ge- of beleefde relatie (relation vécue): "Een ding beleven (vivre une chose) is noch het ermee louter samenvallen, noch het door-en-door denken. Men ziet dus ons probleem: het waarnemende subject moet zich, zonder zijn plaats en gezichtspunt te verlaten in de ondoordringbaarheid van het gewaarworden naar de dingen richten, waarvan het niet van te voren al de sleutel bezit en waarvan het toch in zichzelf het ontwerp reeds draagt; het moet zich openstellen voor een absoluut Ander, dat het toch in het diepste van zichzelf heeft voorbereid" (PP, p.376). Met deze woorden wordt de belevingsproblematiek op het vlak van de waarneming gebracht. Volgens Merleau-Ponty grijpt de waarneming diep in het leven van mensen in, want: "(...) er bestaan voor ons dingen en 'anderen', niet op grond van een illusie, maar door een daad van geweld die de waarneming zelf is" (PP, p.415). Of het nu de waarneming van mijn lichaam, de natuurlijke wereld, het verleden, de geboorte, de dood, of de ander

betreft, steeds gaat het om de vraag: "(...) hoe ik kan openstaan voor fenomenen, die mij te buiten gaan en toch alleen bestaan, voorzover ik hen overneem en leef (...)" (PP, p.417).

Het vroegere, 'klassieke' denken durfde de dubbelzinnigheid van dit probleem niet aan en gaf een verkeerd antwoord op deze vraag. Dit vervalste de betrekkingen tussen binnen en buiten. Naar Merleau-Ponty meent is ambiguïteit juist het fundament van de menselijke existentie die ons, evenals de waarneming, niet geheel bezit en evenmin volkomen vreemd is aan zichzelf: "(...) want zij is een act of een handeling, en een act is per definitie de gewelddadige overgang (passage violent) van datgene dat ik heb, naar datgene dat ik betoog, van datgene dat ik ben, naar datgene dat ik intendeer te zijn" (PP, p.438).

Merleau-Ponty's verwondering over de menselijke existentie en de waarneming komt niet allen voort uit de vraag waarom het begrip 'gewaarwording' (sensation) - dat in het dagelijkse taalgebruik zo helder lijkt - een van de onduidelijkste begrippen is die wij kennen, hij vraagt zich bovendien af waarom vroegere analyses voorbijgingen aan het fenomeen van de 'waarneming' (perception) (PP, p.9).¹ Deze vraag beantwoordt hij met behulp van de uitkomsten van de Gestaltpsychologie, die de waarneming als een 'ruimtelijk' fenomeen beschouwt. Zo moet duidelijk zijn wat de woorden 'rand' en 'afgrond' betekenen en wat er precies gebeurt, wanneer een geheel van kwaliteiten wordt 'opgevat' als figuur tegen een achtergrond. Deze problematiek is complex, want: "(...) een 'figuur' tegen een 'achtergrond' bevat veel meer dan de werkelijk gegeven kwaliteit" (PP, p.20).²

Het 'veel meer' in dit citaat is essentieel, immers: "Ons waarnemingsveld is samengesteld uit 'dingen' en 'leegtes (vides) tussen de dingen'" (PP, p.23).³ Deze 'leegtes' zijn geen loze ruimten, geen 'niets', maar maken een wezenlijk bestanddeel van ons waarnemingsveld uit. Het is zelfs zo dat als wij deze ruimten (intervalles) tussen de dingen als dingen zouden gaan zien, het aanzien van de wereld even grondig gewijzigd werd als op de zoekplaatjes, waarin wij plotseling tussen de takken het konijn of de jager ontdekken (PP, p.23).⁴ Daarvoor is wel oefening nodig; soms is zelfs een lichte hoofd- of oogbeweging voldoende.⁵

Om deze schijnbaar simpele problemen te kunnen doorgronden, moeten wij de juiste instelling hebben en terugkeren naar de oorspronkelijke ervaring van de natuurlijke wereld: "Wij zullen dus ook de natuurlijke wereld en zijn wijze van bestaan die niet samenvalt met die van zijn wetenschappelijk object, opnieuw moeten ontdekken. Dat de achtergrond onder de figuur doorloopt en dat zij, ondanks het feit dat de figuur haar bedekt, toch onder de figuur gezien wordt, behoort tot die fenomenen waarin het gehele probleem van de *tegenwoordigheid* van het object besloten ligt, die echter door de empirische filosofie wordt verborgen" (PP, p.33). Positieve wetenschappers, die zoals Merleau-Ponty stelt, aan 'mentale blindheid' leiden, behandelen dit deel van de achtergrond als onzichtbaar op grond van een fysiologische definitie van het zien (PP, p.33). Daarom verliezen zij het contact met de werkelijkheid en zien er slechts de delen van. Door deze fragmentatie worden zij belemmerd de verborgen oorspronkelijke structuur van de fenomenen te ontdekken, zodat zij slechts kunnen constateren dat de figuur de achtergrond bedekt, in plaats van te onderkennen dat de achtergrond onder de figuur doorloopt. Lukt het de empirische postulaten los te laten, dan wordt het mogelijk de 'unieke bestaanswijze van een achter ons gelegen object' te ontdekken.⁶ Naar analogie van het bovenstaande is hierbij op te merken dat de positieve wetenschappen evenmin 'het probleem van de *tegenwoordigheid* van het subject' kunnen oplossen.

Door de figuur-achtergrondproblematiek als fundamenteel voor een beter begrip van waarnemingsprocessen te beschouwen, betreden wij het complexe toneel tussen waarnemer en het waargenomene, tussen subjectiviteit en objectiviteit. Met het doel het dualisme ten aanzien van het lichaam - het subjectieve en het objectieve lichaam - te doorbreken, benadert Merleau-Ponty de waarneming als 'lichamelijke inherentie' (PP, p.247). Daarvoor is een 'théorie mixte' nodig, een 'gemengde theorie', die de psycho-somatische eenheid van het lichaam omschrijft: "Het zou alleen een mengsel (mixture) van beide kunnen zijn, als wij het middel vonden waardoor het één in het ander uitgedrukt kan worden, het 'psychische' en het 'fysiologische', het 'pour soi' en het 'en soi'; door ervoor te zorgen dat beide elkaar kunnen ontmoeten, zodat enerzijds processen in de derde persoon en anderzijds persoonlijke handelingen geïntegreerd kunnen worden in een midden (milieu) dat hun gemeenschappelijkheid uitmaakt" (PP, p.92).

Tussen het 'psychische' en het 'fysiologische' bestaat een nauwe betrekking (jonction) die als *existentie* begrepen moet worden (PP, p.95). Beide zijn dan verbonden (relier) opdat deze: "(...) opnieuw geïntegreerd in de

existentie, zich niet meer onderscheiden als de orde van het 'en soi' en de orde van het 'pour soi', en dat beide gericht zijn op de intentionele pool of op een wereld" (PP, p.103). Aldus verstrengelen (entrelacer) psychologische motieven en lichamelijke omstandigheden zich met elkaar en worden wisselende betrekkingen mogelijk. In dit 'point de jonction', dit 'verbindingspunt', zijn beide als in een 'derde domein' opgenomen (PP, p.104). Deze verstrengeling krijgt bijzondere betekenis als die betrokken wordt op de 'positie' van het lichaam tegen de omgevingsachtergrond, de wereld. Het lichaam is aan-de-wereld: "Voor wat betreft de ruimtelijkheid (...) is het eigen lichaam de altijd stilzwijgend meebedoelde derde term van de figuur-achtergrondstructuur en iedere figuur tekent zich af tegen een dubbele horizon, die van de buitenruimte en die van de lichamelijke ruimte" (PP, p.117).⁷

Door de waarneming op die manier te beschouwen laat de wereld zich als een zich constant vernieuwende 'schepping of constitutie' ontdekken. Ons lichaam bevindt zich altijd in een reeds aanwezig en actueel waarnemingsveld, als in een raakvlak (surface de contact) of eeuwigdurende verworteling met de wereld: "(...) de wereld sluit onophoudelijk de subjectiviteit in en bestookt die, zoals de golven op het strand een wrak omspoelen" (PP, p.240). Om die wereld te kennen moeten wij het (oude) alternatief van het 'voor-zich' en het 'op-zich', dat geen 'midden' tussen beide zijnswijzen kent en de wereld van de zintuigen indeelde in een object-wereld en een subject-wereld, verlaten (PP, p.247,249).⁸ Waarnemen is als 'lichamelijke inherentie' een vorm van 'coëxistentie', 'communicatie'. De waarnemer en het waargenomene staan niet als uitersten tegenover elkaar, maar wisselen zich aan elkaar uit (échange), verbinden zich met elkaar (accouplement) (PP, p.247/248). Deze uitwisseling geeft aan dat elke waarneming op anonieme wijze plaatsvindt in een atmosfeer van algemeenheid (PP, p.249). Ik zie kleuren omdat ik ontvankelijk, gevoelig ben voor kleuren. Daarom is het beter niet te spreken van: 'ik neem waar', maar 'men neemt in mij waar' (PP, p.249).⁹ De gewaarwording betreft niet mijn eigen zijn, maar 'een ander mij dat, reeds partij getrokken heeft voor de wereld': "Tussen mij en mijn gewaarwording bevindt zich altijd de gelaagdheid (épaisseur) van een *oorspronkelijke toeëigening*, die mijn ervaring ervan weerhoudt volkomen helder te worden voor zichzelf" (PP, p.250). Gewaarworden is een modaliteit van mijn algemene existentie, die altijd al gewijd is aan een fysische wereld en mij geheel doortrekt, 'zonder dat ik er als schepper invloed op heb' (PP, p.250).

De waarneming van objecten en subjecten is een 'ervaring', beschouwd als 'communicatie van een eindig subject met een ondoordringbaar zijn, waaruit het tevoorschijn treedt en waarin het evengoed betrokken blijft' (PP, p.253). Er bestaat geen werkelijke eenheid (unité) van het subject of van het object: er is slechts sprake van 'voorlopige eenheden binnen de horizon van de ervaring' (PP, p.254). Om dat te doorgronden is een terugkeer nodig tot het fundament van de problematiek "(...) wij moeten onder het idee van het subject en het idee van het object, de realiteit van mijn subjectiviteit en het object in zijn wordingsstadium terugvinden, de primordiale laag waar zowel de ideeën als de dingen ontstaan" (PP, p.254).

Deze teruggang maakt het mogelijk onze vragen beter te stellen, want hoe is 'de ervaring van de ander' als gezamenlijke 'intersubjectieve eenheid' in pedagogische zin te begrijpen? Bij Merleau-Ponty klinkt deze vraag als volgt: "Laten mijn ervaring en die van de ander zich verbinden (relier) in een enkel systeem van intersubjectieve ervaring?" (PP, p.254). Om deze vraag te beantwoorden is een geheel nieuwe, fenomenologische opvatting van de reflectie nodig, die neerkomt op het toekennen van een nieuwe definitie aan het apriori (PP, pp.255, 57 en 278). Dat maakt de waarneming tot een 'ruimtelijk' fenomeen: "(...) omdat de gewaarwording, als primordiaal contact met het zijn (...) als coëxistentie van het ervarende en het zintuigelijk waarneembare, zelf al een milieu van coëxistentie constitueert, dat wil zeggen, een ruimte" (PP, p.255). Zintuigelijkheid veronderstelt een bepaald 'veld', een 'geheel van coëxistenties' (PP, p.256).

Essentieel voor het begrijpen van de 'ruimtelijkheid' van de waarneming in relatie tot het belevingsaspect is het onderscheid tussen objectieve en subjectieve ruimte. Onze ruimtelijke verhouding tot de dingen en de mensen is tweeledig: "Buiten de fysieke of geometrische afstand die tussen mij en de dingen bestaat, verbindt een geleefde afstand mij met de dingen die voor mij bestaan en van belang zijn, en die geleefde afstand verbindt de dingen met elkaar. Deze afstand bepaalt ieder moment de 'omvang' van mijn leven. Nu eens is er tussen mij en de gebeurtenissen een zekere speelruimte (Spielraum) die mijn vrijheid in tact laat zonder dat zij ophouden mij te raken. Dan weer, daarentegen, is de geleefde afstand tegelijk kort en te groot" (PP, p.331). De 'waarnemingsruimte' is geen solide, verankerd gebied waarover wij in trefzekere, objectieve termen kunnen

spreken, maar een flexibel overgangsterrein waar voor- en achtergrond als tandraden in elkaar grijpen: "(...) het is het juiste ineengrijpen (engrenage) van mijn blik op de dingen (...) het is als waarnemende macht, als gevestigd in een zeker domein en in elkaar gegrepen (engrené) in een wereld" (PP, p.323).

Dankzij de terugkeer tot de oorspronkelijke ervaring ontdekken wij (opnieuw) hoe de natuurlijke wereld altijd als een achtergrond door de andere werelden heenschijnt: "(...) zoals het doek nog doorschijnt onder het schilderwerk en er een soort broosheid aan verleent" (PP, p.339). Deze 'fragiliteit' brengt een flexibele ruimtelijkheid op het niveau van de existentie: "Wij hebben gezegd dat de ruimte existentieel is; evengoed hadden wij kunnen zeggen dat de existentie ruimtelijk is (...)" (PP, p.339). Deze 'existentiële ruimte' of 'ruimtelijke existentie' is een 'mentale ruimte', waarin de waarneming ons geen enkele zekerheid omtrent onszelf of het andere verschaft. Ik kan slechts 'vertrouwen in de wereld' stellen: "Waarnemen betekent in één klap een hele toekomst van ervaringen verbinden met een heden dat er niet in het uiterste geval garant voor staat, het is geloven aan een wereld" (PP, p.343/344).¹⁰ Dit is mogelijk omdat ik het bewustzijn heb dat mijn lichaam een juiste greep, een juiste instelling op het waargenomene heeft.

Merleau-Ponty verduidelijkt dit met behulp van de metafoer van de microscoop, die door een nauwkeurig scherpstellen wordt 'ingesteld'. Draaiend aan de microscoop zoeken wij naar de juiste 'instelling', die wordt verkregen door een zeker evenwicht tussen de binnen- en buitenhorizon (PP, p.348). Dit zoekend heen en weer bewegen tussen binnen en buiten, dit zoeken naar de juiste instelling, bepaalt de kwaliteit van de waarneming.

2 Overgangssynthese

De kern van het waarnemingsdenken wordt uitgemaakt door het gegeven dat de eenheid van het bewustzijn tot stand komt door middel van een zogenaamde 'overgangssynthese' (PP, p.39). In het waarnemen voegen wij niet simpelweg onze binnen- en buitenwereld in een synthese samen, maar vindt een proces van 'overgangen' plaats: "Als men nog wil spreken van synthese, dan zal dat, zoals Husserl zegt, een 'overgangssynthese' zijn, die niet afzonderlijke perspectieven met elkaar verbindt, maar die de overgang (passage) van de één naar de ander voltrekt" (PP, p.307). Dank zij deze 'overgang' zien wij diepte in een schilderij of genieten wij van muziek.¹¹

Merleau-Ponty behandelt deze problematiek frequent. Behalve in de 'Phénoménologie' gebeurt dat in een tweetal lezingen, waarvan hier enkele hoofdpunten worden weergegeven. In *'Het primaat van de waarneming'*¹² gaat het vooral om de ambiguïteit van de waarneming - zowel als immanentie en transcendentie, als presentie en absentie. Al kunnen wij bijvoorbeeld de achterkant van een lamp niet zien, tussen het zichtbare en het onzichtbare deel van de lamp bestaat een spanningsveld dat op zich weer in een oneindig aantal kleine deeltjes uiteenvalt: "(...) wij plaatsen (interposer) tussen het concept en het waarneembare tussenfases (intermédiaires) en vervolgens tussenfases tussen de tussenfases" (LP, p.47/48). De perceptie verricht hier geen 'intellectuele synthese', maar een 'synthèse de transition', een 'overgangssynthese': "(...) ik anticipeer op de niet geziene kant van de lamp, omdat ik deze in mijn hand kan houden" (LP, p.48).

Deze tot in het oneindige opgesplitste tussenfases spelen ook een rol als ik mijn waarneming - van een landschap bijvoorbeeld - vergelijk met de waarneming van de ander, die hetzelfde landschap aanschouwt. Niet onze afzonderlijke werelden tellen, zelfs niet de taal die wij gezamenlijk spreken, maar het haast onbenoembare weet hebben van een wereld waarin wij samen bestaan (LP, p.51).¹³ Wij kunnen hierover nauwelijks in de juiste bewoordingen spreken. De beleving van het landschap manifesteert zich in een wereld van stilte, waarin men gedachten eerder voelt dan ziet, waarin men helderheid eerder zoekt, dan vindt (LP, p.62). In dit complexe vlechtwerk van mijn waarneming en die van de ander is voor een dualistische werkelijkheid geen plaats: "Want er zijn geen twee waarheden, er bestaat niet een inductieve psychologie en een intuïtieve psychologie. (...) Er zijn geen twee vormen van kennis, maar twee verschillende graden van uitleg van hetzelfde weten" (LP, p.66).

Vaak heeft men Merleau-Ponty's accentuering van het ambiguë karakter van de waarneming bekritiseerd. Zijn antwoord luidde dan, zoals in de discussie naar aanleiding van deze lezing: "Men is altijd ambigu wanneer men de anderen probeert te begrijpen. Ambiguïteit is de voorwaarde van het menselijk bestaan. Maar deze discussie is te snel; het is nodig daar op terug te komen" (LP, p.101).

Merleau-Ponty is regelmatig op dit punt 'teruggekomen', vooral in zijn kritiek op de 'klassieke' wetenschappen,

zoals in de lezing 'De film en de nieuwe psychologie'.¹⁴ Filmmakers kennen de complexiteit van het waarnemen. Dit geldt niet alleen hun eigen manier van waarnemen tijdens de opnamen, maar ook het waarnemen van publiek dat met andere ogen naar hun film zal kijken. De cinematografische problemen rond het waarnemen maken duidelijk hoe het ambigue karakter van de waarneming de verhouding tussen zien en denken, tussen waarnemen en reflectie verandert: "Wanneer ik waarneem, denk ik de wereld niet, maar deze ordent zich voor mijn blik" (SNS, p.105). Ik sta niet voor de kubus en denk de achterzijde die ik niet zie; ik ben bij de kubus zelf in zijn evidentie aanwezig. Dat wijzigt ons idee over het waarnemen: "De waarneming is niet een soort beginnende wetenschap of een eerste oefening van het verstand, de waarneming doet ons een begin met de wereld en een aanwezigheid van de wereld terugvinden, die ouder is dan het verstand" (SNS, p.105/106).

Voor de sociale wetenschappen houden de nieuwe opvattingen van de psychologie ten aanzien van de waarneming eveneens een nieuw concept van de waarneming van de ander in (SNS, p.106). De 'klassieke' psychologie maakte een onderscheid tussen innerlijke en uiterlijke waarneming, die psychische feiten als woede en angst slechts van binnenuit kenbaar doen zijn. Van buitenaf zien wij er slechts de uiterlijke kentekenen van (SNS, p.106/107). Daarom is het beter dit vanuit het gedrag te bestuderen: "(...) als een verandering in mijn betrekkingen met de ander en met de wereld, omdat ik erin geslaagd ben het te denken zoals ik het gedrag van een ander, wiens getuige ik ben, denk" (SNS, p.107).

Dit is vooral bij jonge kinderen het geval. Zij begrijpen gelaatsuitdrukking en gebaren lang voordat zij zich hiervan rekenschap kunnen geven. Gevoelens van woede, schaamte, haat en liefde zijn geen psychische feiten, die diep in het bewustzijn van de ander verborgen liggen, maar van buitenaf zichtbare gedragstypen; variaties van onze betrekkingen met de ander en de wereld. Deze gevoelens zijn *op* dit gezicht of *in* deze gebaren aanwezig en niet erachter verborgen (SNS, p.108/109).

Nemen sociale wetenschappers deze inzichten over, dan zijn zij beter in staat onze relatie met de ander beter onderzoeken. De ander wordt dan iemand die mij in evidentie als gedrag gegeven is; die voor mij niets anders is dan deze structuur of deze wijze van aan-de-wereld-zijn (*être au monde*) (SNS, p.109). De mens is geen begrip dat een constructie van de wereld maakt, maar een zijnde dat in de wereld geworpen is en daarmee als door een natuurlijke band verbonden. Wij staan met heel het oppervlak van ons zijn met de wereld en de ander in contact. Omdat de 'klassieke' psycholoog geen rekening met de geleefde wereld (*monde vécu*) hield en die veronachtzaamde kon hij de ander niet ontdekken (SNS, p.110). De fenomenoloog kan dat wel, omdat hij zich blijft verwonderen over de verbondenheid (*inhérence*) van mij aan de wereld, van mij aan de ander. De fenomenologie *beschrijft* namelijk de paradox en de verwarring die er bestaat in de betrekking tussen het subject en de wereld, van het subject en de anderen, in plaats van deze te *verklaren*, zoals de 'klassieken' deden door een beroep te doen op de absolute geest (SNS, p.126).

3 Het waarnemen bij Cézanne

Zoals het zoeken naar het juiste waarnemen voor cineasten en romanschrijvers een steeds terugkerend probleem is, geldt dat ook voor schilders en beeldhouwers. Van met name Cézanne¹⁵ is bekend hoe hij als consciëntieus en geobsedeerd kunstenaar onophoudelijk probeerde de raadsels rond de waarneming te ontrafelen. Merleau-Ponty heeft daarom diens werk aandachtig bekeken. Vaak verwijst hij naar de Franse schilder, die als een constante factor in zijn geschriften aanwezig is. Zijn beschouwingen over het schilderen van Cézanne zijn exemplarisch: Merleau-Ponty wil de begrenzingsen tussen wijsbegeerte en kunst niet scherp trekken. Hij vergelijkt zijn eigen 'geestesoog' met het oog van de kunstenaar en probeert het meest gecompliceerde waarnemingsprobleem - dat van de figuur gezien tegen de achtergrond - onder woorden te brengen. Goed beschouwd is de wijsbegeerte van Merleau-Ponty in gecomprimeerde vorm in zijn reflectie op het waarnemen van Cézanne terug te vinden. Het zoeken van de kunstenaar naar een oplossing voor het probleem van de contour in een overgangsgebied tussen voor- en achtergrond is een afspiegeling van het zoeken van de filosoof naar het omschrijven van een 'ruimte', waarin het andere en de ander 'gekend' wordt. Cézanne's vraag of de contour tot de voorgrond of tot de achtergrond behoorde en hoe hij vormen (figuren) tegen hun achtergrond moest schilderen, resulteren niet in een kunstmatig 'trompe-d'oeil', dat de ruimte tussen voor- en achtergrond op geraffineerde wijze 'construeert', maar in flexibele (tussen)-ruimten, gevuld met levendige overgangen.

Toch lijkt het of Cézanne - die zich gesteld zag voor de moeilijkheid een driedimensionale wereld tot twee

dimensies te reduceren - tijdens het schilderen naar de mensen en de dingen keek, alsof zij tot de dode materie behoorden. Op grond daarvan constateert Merleau-Ponty dat (menselijke) betekenis gegeven is vóórdat de zogenaamde waarneembare tekens gezien worden en op een pre-reflexief niveau verschijnen (SC, p.181). Cézanne kwam tot zijn doorleefde ideeën door lang 'sur le motif' na te denken en op die manier het te schilderen object of subject tot het zijne te maken: "Cézanne verkreeg dit in bezit nemen van het 'motief', in de volle betekenis van het woord, na uren van overpeinzing" (PP, p.154). Hij was dan aan het 'ontkiemen', zoals hij zei, waarbij alles plotseling op z'n plaats viel.¹⁶

Dit 'in bezit nemen', dit 'overschrijden van grenzen' of 'binnendringen' is van wezenlijk belang voor een beter begrip van de waarneming. Deze termen beschrijven de manier waarop in de 'dialogoog tussen subject en object', die de waarneming is, het subject in het object 'binnendringt' (*pénètre*) (PP, p.154). Het betreft niet alleen de 'dialogoog van het subject met het object', waarin het subject de in het object verspreide zin overneemt en het object de intenties van het subject, of zoals Merleau-Ponty stelt: "(...) deze wederzijdse beïnvloeding die de fysiologische waarneming is, omgeeft het subject met een wereld, die vanuit zichzelf tot hem spreekt, en vestigt zelf haar eigen gedachten in die wereld" (PP, p.154), maar wij nemen ook andere subjecten in de wereld waar. Er treden dan dezelfde moeilijkheden op: "(...) want zij veronderstellen dezelfde overname van het uiterlijk in het innerlijk en van het innerlijk in het uiterlijk" (PP, p.154).

Cézanne ontdekte dat er een interne relatie tussen het doek en het geschilderde landschap bestaat: "Cézanne zei dat een schilderij alles in zich bevat, tot de geur van het landschap toe" (PP, p.368). Een ding hééft niet slechts een bepaalde kleur, vorm of geur, het ding ís het: "(...) het ding is de absolute volheid die mijn ongedeelde existentie projecteert voor zichzelf" (PP, p.368). De zin van de blik is niet achter de ogen gelegen, maar in de ogen zelf. Op dezelfde wijze ligt de zin van het object niet achter de dingen verborgen, maar erin, zodat die door mijn perceptieve ervaring voor mij toegankelijk wordt. Daarom is een penseelstreek meer of minder voldoende om de blik van een portret te transformeren.

Aanvankelijk probeerde Cézanne vooral de uitdrukking te schilderen, maar daarin slaagde hij niet (PP, p.372). Daarom veranderde hij zijn palet en ging inzien dat de uitdrukking de taal van de dingen zelf is die uit z'n uiterlijke verschijning ontstaat: "Zijn schilderkunst is een poging om de aanblik van de dingen en de gezichten te verbinden (*rejoindre*) door de volledige teruggave van hun waarneembare uiterlijke verschijning. Iets wat de natuur, zonder enige inspanning, elk moment doet" (PP, p.372). Daarvan getuigt de starheid en onbeweeglijkheid in de doeken van Cézanne; deze zijn vaak 'van een voorwereldlijkheid waarin nog geen mensen bestonden' (PP, p.372).¹⁷ In deze teruggang tot het primordiale oerbeeld ontdekken wij de kern van de werkelijkheid, ontdaan van alle afleidende factoren die op dat moment tussen haakjes zijn gezet. Die rigiditeit is echter schijn, want wanneer wij nauwkeuriger naar het doek kijken, zien wij als vanzelf het leven ontstaan; dan beginnen losse lijnen te vibreren. Cézanne probeerde geen vormen te scheppen met tekenachtige middelen, maar liet integendeel de vorm uit de kleur ontstaan. Het is de kleur die de vorm bepaalt: "Als de kleur uiteindelijk haar grootste rijkdom heeft bereikt, is de vorm op haar volst"¹⁸ (PP, p.373).

Het inzicht dat de kleur de vorm bepaalt, en niet andersom, leert dat wij eerder een geleefde relatie (*relation vécue*) met de wereld hebben dan een verstandelijke denkrelatie; eerder een zijns- dan een kenrelatie: "Als ik naar het glinsterende groen van een vaas van Cézanne kijk, doet die mij niet *denken* aan de keramiek, hij presenteert hem aan mij. Die vaas is daar, met zijn dunne, gladde buitenkant en zijn poreuze binnenkant, door de speciale manier waarmee het groen wordt gemoduleerd. In de binnen- en buitenhorizon van het voorwerp of van het landschap is een mede-aanwezigheid (*co-présence*) of een mede-existentie (*co-existence*) van de contouren aanwezig, die zich vastknoopt (*se noue*) dwars door de ruimte en de tijd heen" (PP, p.380/381).

Deze worsteling om het diffuse overgangsgebied tussen kennen en zijn te vatten, is het thema van het essay waarmee Merleau-Ponty zijn bundel '*Sens et non-sens*' opent: '*Le doute de Cézanne*'.¹⁹ In de inleiding tot de bundel komt Cézanne ter sprake met betrekking tot het pre-reflexieve karakter van de waarneming: een schemergebied waar 'de hoogste redelijkheid grenst aan onredelijkheid' (SNS, p.9). Het betreden van dit in mistflarden (*pans*) gehulde (communicatie)gebied is risicovol: "Men zal aan de hand van het voorbeeld van Cézanne zien met welk risico de expressie en de communicatie plaatsvindt. Het is als een stap in de nevel, waarvan niemand kan zeggen of deze ergens toe leidt" (SNS, p.8). Dit risico geldt niet alleen de poging van de

kunstenaar om het waargenomen met behulp van kleur en vorm uit te drukken, maar ook de manier waarop wij uitdrukking aan onze communicatie met de ander geven; niemand kent van te voren de afloop van die pogingen.

De titel van het essay betreft Cézanne's twijfel ten aanzien van deze stap. Hij vroeg zich af of zijn manier van waarnemen dezelfde was als die van anderen. Ook begon hij te twijfelen aan zijn gezichtsvermogen: waren de 'vervormingen' op het doek het gevolg van een oogafwijking of het resultaat van een andere manier van kijken? Deze onzekerheid bracht Cézanne ertoe de problematiek van de begrenzing tussen voor- en achtergrond nog nauwkeuriger te bestuderen. Aanvankelijk loste hij dit probleem op door verschillende kleurvlakjes zorgvuldig naast elkaar te plaatsen (juxtaposer): "(...) hij doet afstand van de verdeling van de kleurverschillen en stelt daarvoor gradueel verdeelde mengsels in de plaats, een verloop van chromatische nuances op het object, door een modulatie in kleur die de vorm en het ontvangen licht volgt" (SNS, p.21). Cézanne typeerde deze werkwijze die de scherpe contour doet wegvallen, met de muziekterm 'moduleren', in plaats van 'modelleren', zoals gebruikelijk is in de beeldende kunst.

Door deze techniek verwijderde Cézanne zich van de oppervlakkigheid en lichtheid van het impressionisme. Hij verwierp de geraffineerde wijze waarop de impressionisten gebruik maakten van lichtvibraties. Door de contourloosheid ontnam hun schilderwijze de kracht aan het afgebeelde. Cézanne wilde de vorm niet loslaten, maar 'iets solides zoals de kunst in de musea' uitdrukken (SNS, p.22). Hij bracht de wetenschappen weer met de natuur in aanraking. Daardoor ontdekte hij praktisch wat Gestaltpsychologen later theoretisch zouden doen: "De onderzoekingen van Cézanne op het gebied van het perspectief onthullen door hun getrouwheid aan de fenomenen datgene wat de huidige psychologie onder woorden zou moeten brengen. Het geleefde perspectief (*vécue*), dat van onze waarneming, is niet het geometrische of fotografische perspectief (...)" (SNS, p.25).

Door vervormingen op het doek aan te brengen leek Cézanne de personen en voorwerpen die hij afbeeldde te 'verstenen'; hij 'objectiveerde' ze. De problemen van het geometrisch perspectief brachten hem ertoe de contour als schijnbare begrenzing tussen voor- en achtergrond, binnen- en buitenwereld te benaderen: "Op dezelfde manier behoort de contour van de objecten, opgevat als lijn die hen afbakt, niet tot de zichtbare wereld, maar tot de geometrie. Als men met een lijn de contour van een appel aangeeft, maakt men er een ding van, terwijl hij daarentegen de denkbeeldige begrenzing is waarnaar de kanten van de appel in de diepte wijken. Als men geen enkele contour aan zou geven, zou men aan de objecten hun identiteit ontnemen" (SNS, p.27). Vormen bestaan niet alleen uit het geschilderde binnen een contour of uit de contour zelf. Vormen bestaan ook niet alleen uit kleur. Er bestaat geen vorm zonder kleur, evenmin als er kleur zonder vorm bestaat. Andere vormen uit de omgeving beïnvloeden de vorm en verbinden zich ermee, waardoor vervormingen kunnen ontstaan.

Cézanne zag zich voor deze problemen geplaatst als hij probeerde figuren tegen hun achtergrond weer te geven.²⁰ Hij slaagde daarin door de dynamische betrekkingen tussen voor- en achtergrond te accentueren en deze overgangen als vibrerende lijnen en vlakken weer te geven: "Cézanne volgt in een kleurenmodulatie de zwellen van het voorwerp en markeert met blauwe strepen *verscheidene* contouren. De blik die van de een naar de ander gaat valt op een contour die tussen hen allen ontstaat, zoals dat in de waarneming gebeurt" (SNS, p.27).

Cézanne kwam tot deze inzichten door een teruggang tot de 'experience primordiale' (SNS, p.29).²¹ Daartoe moest hij vermeende zekerheden opzij zetten: mensen leven niet in een voltooide, vertrouwde wereld waar de waarheid vaststaat. Onder het vertrouwde gaat een oorspronkelijke vreemdheid schuil. Daarom lijken Cézanne's voorwerpen bevroren. Niet hij was het die vorm aan het landschap gaf, maar: "Het landschap, zei hij, denkt zich in mij en ik ben het bewustzijn ervan" (SNS, p.32). Zijn diepgang en grondigheid waren fundamenteel, alsof hij de beschaving opnieuw ter hand wilde nemen. Cézanne liet zich zelfs voorlichten over de geologische structuur van het landschap dat hij schilderde. Hij sprak zoals de eerste mens gesproken moet hebben en schilderde alsof niemand ooit eerder had geschilderd. Merleau-Ponty spreekt van de uitdrukking van een 'expérience muette et solitaire', waarop een beschaving of een individueel leven gebouwd wordt: "De moeilijkheden van Cézanne zijn die van het eerste woord", en al was hij geen God: "(...) hij wilde de wereld schilderen, de wereld geheel in een schouwspel omzetten, *zichtbaar* maken hoe de wereld ons *aanraakt*" (SNS, p.36).

Wanneer dan eindelijk het schilderij voltooid is, of onvoltooid - Cézanne liet soms grote delen van het doek onbedekt, omdat hij dan niet wist hoe hij verder moest - wordt door 'het ijle licht van de stijl' de beschouwer

bij het punt gebracht waar deze de kunstenaar kan 'verstaan'. Op die manier voegt het kunstwerk als intermediair de tot dan gescheiden levens van kunstenaar en beschouwer samen en gaat wonen in de geest van de beschouwer 'als iets dat voor altijd verworven is' (SNS, p.37).

In het latere *'Le langage indirect et les voix du silence'*²², laat Merleau-Ponty zien dat Cézanne niet verder kon op het moment dat de waarnemer en het waargenomene in elkaar overgaan. Het schilderij vormt dan het overgangsgebied waarin schilder en beschouwer beiden participeren. Degene die kijkt voltooit het werk van de kunstenaar: "(...) de expressie gaat voortaan van mens tot mens door bemiddeling van de gemeenschappelijke wereld die zij (*be*)leven (le monde commun qu'ils vivent" (S, p.64).²³ Deze gezamenlijke 'belevings'wereld is een 'tussen'wereld, waarin beiden 'geraakt' zijn: "Het werk dat voltooid is, is niet datgene dat op zichzelf bestaat als een ding, maar als datgene wat zijn toeschouwer raakt, hem uitnodigt de beweging die haar heeft gecreeërd te hernemen, de tussenfases (intermédiaires) overwinnend, zonder andere gids dan een beweging van de ontworpen lijn, een bijna onstoffelijk spoor, de stille wereld van de schilder te betreden, die vanaf nu uitgesproken en toegankelijk is" (S, p.64). In deze wereld van de stilte vervagen de grenzen tussen wijsbegeerte en schilderkunst en wordt duidelijk dat de kunstenaar geen werkelijkheid van de wereld geeft, omdat die niet op zich bestaat, maar in zijn 'scheppende' activiteit iets aan de werkelijkheid toevoegt.

Deze overwegingen brengen het specifieke zien van de kunstenaar via de interpretatie van de wijsgeer dichterbij de observaties van de pedagoog. Al zijn hun 'objecten' niet aan elkaar gelijk, een beter begrip van het waarnemingsproces kan de kwaliteit van hun producten ten goede komen. Zodra de processen die een rol spelen bij het waarnemen van voorwerpen bekend zijn, en duidelijk is hoe deze zich verhouden tegen de achtergrond waartegen zij afsteken, kunnen wij ons afvragen in hoeverre deze kennis ertoe bijdraagt beter te begrijpen in welke verhouding personen tegen de achtergrond van hun omgeving, hun milieu of hun cultuur staan.

4 Waarneming als temporaliteit

Behalve als 'ruimtelijk' fenomeen onderzoekt Merleau-Ponty de waarneming ook als 'temporeel' probleem: "(...) voor ons is de waarnemingssynthese een temporele synthese, en de subjectiviteit, op het vlak van de waarneming, is niets anders dan temporaliteit. Dit maakt het voor ons mogelijk het subject van de waarneming zijn ondoorzichtigheid en historiciteit te laten behouden" (PP, p.276). Onderzoek naar het temporele karakter van de waarneming maakt een 'geheel nieuwe stijl van reflectie' mogelijk. Betekent reflecteren voor het intellectualisme afstand nemen, objectiveren van de gewaarwording en daar tegenover een geheel leeg subject plaatsen, in de vernieuwde existentiële methode is reflectie 'herontdekking van het ongereflecteerde' (PP, p.278). Deze beweging is een teruggang in de tijd, omdat de noodzakelijke teruggang op de fenomenen impliceert dat het denken aan zichzelf voorafgaat. Zouden wij geen rekening houden met dat bewegend vermogen, dan bleef het denken een louter geestelijke act, zonder 'beroering' van het Zijn, met als enig resultaat dat de toegang tot de ander afgesloten wordt, stelt Merleau-Ponty in het laatste deel van de *'Phénoménologie'*²⁴: "Gevolgen daarvan zijn: onmogelijkheid van de eindigheid en van de ander" (PP, p.426). De ander kan door mij niet gekend worden als de enige ervaring van het subject verkregen wordt door met zichzelf samen te vallen, en de geest zich onttrekt aan de 'vreemde toeschouwer'. Mijn Cogito zou dan in principe uniek zijn, met als gevolg dat een ander er niet aan kan 'deelnemen' (PP, p.427).

Dit inzicht is zo essentieel voor Merleau-Ponty dat hij later stelt: "Zij (de analyse van de tijd SK) verheldert de voorgaande analyses omdat zij subject en object laat verschijnen als twee abstracte momenten van een enkelvoudige structuur, namelijk als *tegenwoordigheid*. Eerst door de tijd wordt het zijn gedacht, want alleen door de betrekkingen van subject-tijd en object-tijd kan men de betrekkingen tussen subject en wereld begrijpen" (PP, p.492). Het beschouwen van de subjectiviteit als temporaliteit verheldert dus ook de voorgaande 'ruimtelijke' analyses en werpt enig licht op de 'hopeloos lijkende onderneming' het 'pour soi' en het 'en soi' te verbinden (*rattacher*) (PP, p.492).

Door het bewegend vermogen kan ik mij verplaatsen in of richten op iemand die mij in principe vreemd is. Verplaatsen of verbinden zijn behalve 'ruimtelijke' acten, ook 'temporeel': "Indien ik niet in mijzelf de verbinding (*jonction*) van het 'pour soi' en het 'en soi' leer herkennen, dan zal geen enkele van deze mechanismen, die de andere lichamen zijn, ooit tot leven kunnen komen; indien ik geen buiten heb, dan hebben de anderen geen

binnen. Indien ik absoluut bewustzijn van mijzelf heb, dan is een veelheid van bewustzijn onmogelijk. (...) voor een dergelijk Ik is geen openheid of 'toenadering' tot een Ander" (PP, p.427/428). De wereld kan alleen waargenomen worden door te erkennen dat deze wereld en deze waarneming onze eigen gedachten zijn, *voordat* zij vastgestelde feiten werden. Die temporele voorwaarde leert ons dat de waarneming en het waargenomene dezelfde existentiële modaliteit bezitten (PP, p.429).

Temporeel gezien vinden op het kruispunt van universaliteit en individualiteit de gebeurtenissen van mijn leven plaats dat eens in beweging gezet is, en als temporeel gegeven steeds weer een nieuwe 'mogelijkheid van situaties' doet ontstaan. Dit is te vergelijken met de ervaring van de geboorte van een kind, die nooit voorbij gaat, maar zich altijd op de toekomst zal blijven voltrekken: "Vanaf dat moment was er een nieuw 'milieu', verkreeg de wereld een nieuwe betekenislaag. In een huis waarin een kind geboren wordt, krijgen alle dingen een andere zin, zij schikken zich als het ware reeds verwachtingsvol naar zijn nog onbekende omgang ermee, er is iemand anders bijgekomen, een nieuwe, korte of lange, geschiedenis heeft zich zojuist gefundeerd, een nieuw register heeft zich geopend" (PP, p.466).²⁵ Ik ben weliswaar 'aan mijzelf', maar dit gaat alleen op 'voor zover ik aan de wereld ben': "Innerlijk en uiterlijk zijn onscheidbaar. De wereld is geheel en al binnen en ik ben geheel en al buiten mij" (PP, p.467). Zo ben ik ook 'aan de ander'; wij zijn onscheidbaar. Mijn existentie als subjectiviteit is één met mijn existentie als lichaam en met de existentie van de wereld en de ander; de basis van onze intersubjectiviteit.

Het subject is niet terug te brengen tot een reeks psychische feiten. Daarom is het subject op grond van een innerlijke noodzaak 'tijdelijk' (PP, p.469). Dit heeft gevolgen voor het sociaal-wetenschappelijke terrein, immers het subject kan alleen op 'indirecte' wijze bestudeerd worden, of zoals Merleau-Ponty stelt: "Als wij erin zullen slagen het subject te begrijpen, dan zal dat nooit in zijn zuivere vorm zijn, maar altijd door het te zoeken op het snijpunt (intersection) van zijn dimensies. Wij moeten de tijd in zichzelf beschouwen en dat betekent, dat wij zo door het volgen van zijn innerlijke dialectiek ertoe gebracht zullen worden, ons idee van het subject grondig te vernieuwen" (PP, p.470).²⁶

In deze woorden ligt een aanzet voor nadere bestudering van de ander. De temporele reflectie maakt begrijpelijk dat er een wereld is die aan de mens voorafgaat: de 'monde *vécue*', omdat de 'pre-existentie' parallel loopt met de subjectiviteit: "In het perspectief van de vertijdelijking laten de aanwijzingen, zoals wij die boven met betrekking tot het probleem van de ander gegeven hebben, zich verhelderen. In de waarneming van de ander, zo zeiden wij, overbrug (franchis) ik in intentie de oneindige afstand, die mijn subjectiviteit altijd gescheiden houdt van een ander subject, en overstijg ik ook de conceptuele onmogelijkheid van een ander 'pour soi', dat voor mij bestaat, louter doordat ik een andere gedragsopstelling, een andere tegenwoordigheid aan de wereld gewaar word" (PP, p.494). Nu kan beter begrepen worden, aldus Merleau-Ponty, hoe wij de ander kunnen aantreffen aan de 'virtuele oorsprong' van zijn zichtbare gedragingen (PP, p.495). De ander is voor ons innerlijk, potentieel aanwezig; hij zal nooit werkelijk voor ons bestaan zoals wij voor onszelf bestaan: "(...) hij blijft altijd een jonger broertje (frère mineur); wij wonen in hem nooit het voortstuwen van de vertijdelijking bij, zoals wij in onszelf. Maar twee tijdelijkheden sluiten elkaar nooit uit, zoals twee bewustzijnden dat doen, omdat elk van hen alleen van zichzelf afweet, voor zover zij zich in het heden ontwerpen en zij elkaar hierin kunnen omvatten (enlacer)" (PP, p.495). Zoals het heden een voorrangpositie heeft op het verleden en de toekomst, welke ik nooit geheel zal kunnen 'bevatten', blijft de ander, die ik nooit geheel zal kunnen 'bezetten', een minderheidspositie innemen. De ander is slechts gedeeltelijk mogelijk, een complicatie die ingecalculeerd moet worden als de 'ander' als een wijsgerig-pedagogisch 'probleem' wordt benaderd.

NOTEN BIJ: DEEL II HOOFDSTUK 1

1... Een vergelijkbare situatie doet zich voor ten aanzien van de begrippen 'ervaring' en 'beleving'. Ook deze begrippen lijken helder en onmiddellijk gegeven. Daarom blijft het belevingsbegrip in het meeste belevingsonderzoek impliciet en onbesproken.

... Merleau-Ponty voegt hieraan toe dat een 'figuur' en bepaalde omtrek, een stabiele' contour, een begrenzing' heeft. Dit in tegenstelling tot de achtergrond', die onder de figuur doorloopt en dus onbegrensd' is. Een vergelijking met Dasbergs onderscheid tussen de begrensde leefwereld' en onbegrensde belevingswereld' ligt voor de hand: de belevingswereld is als altijd aanwezige achtergrond onder de leefwereld doorloopt.

3... Boehm spreekt van 'Zwischenräumen zwischen Dingen' (p.35).

... Hiervan is ook sprake als Merleau-Ponty de leertewerking in de uimtelijke beleving behandelt: "(...) het onderscheid tussen vlakken en contouren is onoverlegbaar, en wanneer ik bijvoorbeeld op de boulevard wandel, slaag ik er niet in de tussenruimtes (intervalles) tussen de bomen als dingen te zien en als achtergrond de bomen zelf" (PP, p.304/305). Anders zet Merleau-Ponty uiteen hoe 'totaal' de waarneming is. Onze aanblik aan de wereld wordt geheel verhoop gehaald, wanneer wij de tussenruimten (intervalles) tussen de

ingen - bijvoorbeeld de
uimtes tussen de bomen op
e boulevard - als 'dingen'
aan zien en omgekeerd de
ingen als achtergrond.
etzelfde gebeurt bij het
oekplaatje, waarin
ijvoorbeeld het oor van het
onijn alleen nog maar de
ege ruimte (intervalle
ide) tussen twee bomen in
et bos is (SNS, p.98/99).
aarnemen is geen som van
isuele, tactiele en
uditieve gegevens: ik neem
iet gefragmenteerd waar,
aar op een ongedeelde
anier met mijn totale zijn
SNS, p.101).

Bij de auditieve
aarneming blijkt dit nog
eer: "De melodie is niet
en optelsom van noten: elke
oot telt slechts door de
unctie die zij in het
heel heeft (...)" (SNS,
.99). Wordt de muziek
etransponeerd, dan treden
een merkbare veranderingen
p: de melodie verandert
iet. Wijzigt men een enkele
oot, dan gebeurt dat wel.
eze wijzigingen impliceren
eranderingen in de
ussenruimten van de
fzonderlijke noten. Als
hoorbaar' spanningsveld
epalen intervallen het
ezen van de melodie.

... Vergelijkbare
xperimenten zijn mogelijk
et betrekking tot de in
wang zijnde stereogrammen;
omputergestuurde
fbeeldingen die met behulp
an enige oefening en een
peciale ooginstelling een
riedimensionale
erkelijkheid suggereren.

6... Merleau-Ponty citeert Scheler die in zijn - *'Idole der*

Selbsterkenntnis' (p.85) - beschrijft hoe een kind zich omdraait 'om te zien of achter hem de wereld er nog is' (PP, p.33). Sartre stelt in zijn essay '*L'homme et les choses*' ('*Situations I*', 1947, p.236), in bijna dezelfde bewoordingen: "Ik heb een meisje gekend dat haar tuin met veel lawaai verliet om daarna op de tenen terug te keren 'om te zien hoe hij eruit zag toen zij er niet was'". De tuin mag wel merken dat ze weggaat, maar niet dat ze direct daarna terugkomt. Door de tuin als het ware te 'betrappen', wil zij erachter komen hoe die er tijdens haar afwezigheid uitzag. Zij 'vergeet' echter in te calculeren dat zij met haar daad zichzelf ook weer in de tuin heeft teruggebracht.

Ook romanschrijvers gebruiken dit gegeven graag. Zo schrijft Kundera in zijn roman '*Het leven is elders*' over de achtjarige Jaromil: "Zo schoot het hem te binnen dat de wereld waarin hij leefde zou ophouden te bestaan als hij doodging. (...) Hij liep langs de rivier, deed af en toe zijn ogen dicht en vroeg zich af of de rivier, ook met zijn ogen dicht, bestond. Natuurlijk stroomde de rivier, elke keer als hij zijn ogen opende, net als daarvoor, maar merkwaardigerwijs kon ze Jaromil niet bewijzen dat ze ook bestond toen hij haar niet zag" (Kundera, p.36).

7... Merleau-Ponty laat er geen twijfel over bestaan dat het moeilijk is deze 'derde term' te onderkennen, zoals blijkt uit zijn kritiek op de onderzoekingen van Gelb en Goldstein, die, weliswaar de klassieke theorieën hebben overwonnen, maar: "Zij hebben evenwel nooit een naam gegeven aan die derde term tussen het psychische en het fysiologische, tussen het 'pour soi' en het 'en soi' (...) die wij de existentie zullen noemen" (PP, p.142). Om dat tussengebied te kunnen bestuderen hebben wij een 'existentiële analyse' nodig.

8... Om aan het 'voor-zich' en het 'op-zich' te ontsnappen probeert Merleau-Ponty dit probleem op ontologische wijze oplossen, want: "Ik ben dus niet, om met Hegel te spreken, een gat in het zijn, maar een groef, een plooi, die zich in het zijn heeft voorgedaan en zich ook weer ongedaan kan maken" (PP, p.249). Met andere woorden, een plooi die weer kan worden gladgestreken.

... Bernlef heeft dit roces in zijn roman '*Hersenschimmen*' aldus eergegeven: "Iets denkt in ij en houdt dan halverwege eer op. Begint er totaal ets anders dat ook weer tokt. Als een auto die elkens afslaat" (Bernlef, .103). Zie hiervoor ook De oers bijdrage aan de bundel

The quest for man' (p.156).

10... Merleau-Ponty is zich ervan bewust dat zijn belangrijkste aandachtspunten 'la perception' en 'la vérité' in het Duits hetzelfde stamwoord hebben. Dit blijkt uit zijn opmerking: 'la vérité perceptive, la réalisation effective d'un *Wahrnehmung*' (PP, p.344). Waarnemen is immers voor-waar-(aan)nemen.

11... Vergelijkbaar is Merleau-Ponty's visie op Husserls zogenaamde 'Abschattungen' (afschaduwingen) als voorbeeld van het in elkaar overglijden en vermengen van tijds- en ruimtemomenten (PP, p.477). Omdat men eerder de ruimte waarneemt waartegen zich bijvoorbeeld een vulpen afsteekt, dan de vulpen zelf, wordt er gesproken van 'overgangssyntheses' (PP, p.476 ev.).

12... In 1989 werd een drietal essays gepubliceerd, waarvan 'Le primat de la perception et ses conséquences philosophiques' het belangrijkste is. De beide andere zijn: 'Projet de travail sur la nature de la perception' en 'La nature de la perception' (1933 en 1934). 'Le primat de la perception' betreft een lezing voor een filosofenkring die Merleau-Ponty hield op 23 november 1946, gevolgd door het verslag van een filosofische discussie.

13... Merleau-Ponty komt vaak terug op dit soort voorbeelden. Het feit dat mensen elk afzonderlijke gewaarwordingen hebben is geen argument om te beweren dat wij met betrekking tot het zuiver geleefde elk in aparte perspectieven gevangen blijven (PP, p.464). Toch kunnen wij gezamenlijk een landschap waarnemen, al impliceert dit niet dat er een eenheid van de wereld is: er is een 'ideale eenheid' die in onze gezamenlijkheid aanwezig is en een intersubjectieve waarde heeft; het landschap is 'co-présent': "Universaliteit en wereld bevinden zich in het diepste zelf van de individualiteit en van het subject. Men zal dit nooit begrijpen, zolang men van de wereld een ob-ject maakt. Men begrijpt het echter meteen, indien de wereld een *veld* van onze ervaring is (...). Ik ben een veld, ik ben een ervaring" (PP, p.465). Hier liggen ook de mogelijkheden tot ons contact met de ander: "De derde term tussen de ander en mij is de buitenwereld, de objecten waarop de handeling van de ander evenals die van mij zich richt" (BP, p.236).

14... SNS pp.97-122. De lezing werd uitgesproken op een conferentie over de film in maart 1945 ('*Les temps modernes*', 1947).

15... Evenals Husserl (1859-1938) leefde Cézanne (1839-1906) op een keerpunt in de wereldgeschiedenis. Beiden veroorzaakten op hun terrein grote verschuivingen. Interessant is

hieromtrent de beginzin van Van den Bergs paragraaf '*Einde der centrale perspectief*' in zijn metabletisch onderzoek '*Het menselijk lichaam*': "Toen Husserl zijn '*Logische Untersuchungen*' schreef, schilderde Paul Cézanne het stilleven '*Oignons et bouteille*' (...)" (Van den Berg, 1965 p.285). De naam van Merleau-Ponty komt in deze studie niet voor.

16... Hiervan is ook sprake in SNS, p.32.

17... Merleau-Ponty citeert hier uit: Novotny, *Das Problem des Menschen Cézanne im Verhältnis zu seiner Kunst*, 1932, p.275.

8... Merleau-Ponty citeert
it: Gasquet, J, *Cézanne*
Paris 1926), p.123.

19... SNS, pp.15-49. Het verscheen eerder in het tijdschrift '*Fontaine*', no.47 (1945).

20... Cézanne vereenzelvigd zich graag met Frenhofer, de schilder uit De Balzacs novelle '*Le chef d'oeuvre inconnu*', die met dezelfde problemen worstelde (zie ook: SNS, p.33/34). De Balzac laat Frenhofer zeggen: "Ik voel geen lucht tussen die arm en het landschap; ik mis ruimte en diepte; toch staat alles goed in perspectief, en de optische overgangen zijn nauwkeurig in acht genomen" (De Balzac, p.12). Frenhofer komt tot de ontdekking dat er in de natuur geen lijnen zijn: lijnen maken de dingen los uit de omgeving: "Ik laat de lijnen dan ook niet ophouden, de omtrekken gaan schuil onder een nevel van blonde en warme halftinten die het onmogelijk maakt precies de vinger te leggen op de plaats waar omtrekken en achtergronden elkaar ontmoeten" (De Balzac, p.22). De Balzac schreef zijn novelle in 1845. De Nederlandse vertaling luidt '*Het onbekende meesterwerk*' (1991). Het verhaal is op indringende wijze door Rivette verfilmd als '*La belle noiseuse*' (1991).

21... In de bundel '*Essays*' wordt dit met 'de oorspronkelijke beleving' vertaald (Kwant, 1970 p.136), terwijl in '*De stemmen van de stilte*' ten aanzien van dezelfde passage sprake is van 'de oorspronkelijke ervaring' (Kwant, 1966, p.60).

22... S, pp.49-104. Dit aan Sartre opgedragen essay verscheen aanvankelijk in '*Les temps modernes*' (1952).

3... Opvallend is hier de accentuering van '*vivent*'. In '*La prose du monde*', het postuum verschenen werk waarin oorspronkelijke, nog niet bewerkte teksten van Merleau-Ponty verzameld

ijn, ontbreekt bovenstaande
ussenzin (PM, p.77). De
gezamenlijk beleefde
ereld' is pas in de
efinitieve tekst
oegevoegd.

24... Het gehele laatste deel van de '*Phénoménologie*': '*L'Être pour soi et l'Être au monde*' (PP, pp.423-520) is als een temporele analyse te beschouwen. Het staat volledig in het teken van de subjectiviteit die, vanuit de temporaliteit begrepen, tot intersubjectiviteit leidt.

25... Dit geldt niet alleen voor een geboorte, maar voor elke andere verandering, zoals bij migratie of een sterfgeval. In romans komt dit gegeven vaak naar voren. Zo laat Anna Blaman in '*De verliezers*' iemand een sterfhuis betreden. Ze schrijft dan: "Het was alsof er iets geheimzinnigs, onnoembaars heel de sfeer was gaan beïnvloeden. (...) Overall in dat huis, leek het wel, was het leven dat daar altijd bestaan had voelbaar omgebracht" (p.38,39). Later zegt de achtergebleven weduwenaar: "Het is, hoe moet ik het zeggen, hetzelfde huis niet meer" (p.63). Er is een leegte ontstaan: "Het was er zo leeg, zo verlaten, meubels die hun geheugen verloren hadden en waartussen zich niets meer bevond, geen sfeer, geen geur, geen levensadem van mensen niets meer", zodat men zich afvraagt: "(...) zijn er soms dingen uit de kamer weg?" (p.207).

26... Dit blijkt ook als Merleau-Ponty in '*De indirecte taal en de stemmen van de stilte*' (S. pp.49-104) de betekenis van de ontmoeting tussen mij en de ander aan de problematiek van de taal toelicht: "(...) de betekenis (van de taal SK) verschijnt dus slechts op het snijpunt (intersection) en in de tussenruimte (intervalle) van de woorden" (S. p.53). Taal is als 'zwijgende taal' een 'taal van de stilte', vandaar dat het moeilijk is het onderwerp van een roman onder woorden te brengen. De betekenis van de roman zit niet in de woorden, maar: "(...) er tussenin, in de holttes van de ruimten, van de tijd, van de betekenissen die zij afbakenen, zoals de beweging van de filmbeelden tot stand komt tussen de onbeweeglijke beelden die elkaar opvolgen" (S, p.95). Zonder beweging ontstaat er geen film. Om de film te zien, moet men als het ware tussen de filmbeeldjes doorkijken. Daarom is het 'tussen de regels door lezen' in een vreemde taal niet gemakkelijk. Fijne gevoelsnuances die een taal verlevendigen, blijven verborgen en worden nauwelijks opgemerkt.